

УДК 37.02

*ГАННА ТОКМАНЬ, доктор педагогічних наук, професор кафедри української і зарубіжної літератури та методики навчання, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, Україна
ORCID ID 0000-0002-6213-2987
hanna_tokman@ukr.net*

ТЕОРІЯ ПРОФЕСОРА МИКОЛИ КОРПАНИЮКА ЯК ОСНОВА МЕТОДИКИ ВИВЧЕННЯ МІЛІТАРНИХ МОТИВІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ У ШКОЛІ

HANNA TOKMAN, Doctor of Pedagogics, Professor at the Chair for Ukrainian and Foreign Literature and Methods of Education, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Ukraine

PROFESSOR MYKOLA KORPANYUK'S THEORY AS THE BASIS OF THE METHODOLOGY FOR STUDYING MILITARY MOTIVES IN UKRAINIAN LITERATURE LESSONS AT SCHOOL

Стаття присвячена методиці вивчення мілітарних мотивів на уроках української літератури в середній школі. Авторка визначає теоретичні засади тлумачення картин збройної боротьби в художньому тексті. Джерелом дослідження є монографія професора-медієвіста Миколи Корпанюка "Перунова звитяга нації" (2012). Ця праця містить науковий аналіз фольклорних і писемних творів із зображенням збройної боротьби українського народу від IX до кінця XVIII століть. Дослідник визначив принципи викладання, пов'язані з інтеграцією, контекстуальністю, розвитком критичного мислення та екзистенційним розвитком особистості.

Ключові слова: основи методики, мілітарні мотиви, збройна боротьба, інтеграція, історія, персоналізація, критичне мислення, екзистенційний розвиток.

Summary. The article is devoted to the methodology of studying military motives in the lessons of Ukrainian literature in secondary school. The author defines the theoretical principles of interpreting pictures of armed struggle in an artistic text. The source

of the study is the monograph of medievalist professor Mykola Korpanyuk "Perunova's Victory of the Nation" (2012). This work contains a scientific analysis of folklore and written works depicting the armed struggle of the Ukrainian people from the 9th to the end of the 18th century. The researcher identified teaching principles related to integration, contextuality, development of critical thinking and existential development of the individual.

Key words: methodology basics, military motives, armed struggle, integration, history, personalization, critical thinking, existential development.

Мета: визначити теоретичні засади методики вивчення мілітарних мотивів художніх творів на уроках української літератури в середній школі.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Сьогодні, як ніколи, учені й учителі усвідомили необхідність формування громадянської компетентності молодого покоління українців. Російсько-українська війна, яка триває 10-й рік, переконує в потребі готовності громадян захищати свою країну від агресора, передовсім збройно. Нагальним вважаємо завдання введення до системи шкільної літературної освіти аспекту:

мілітарні мотиви художніх творів. Фольклорні і літературні тексти, як програмові, так і ті, що можуть бути розглянуті в рамках уроків позакласного читання, літератури рідного краю, сучасного літературного процесу, містять такі мотиви, отже, мають бути актуалізовані, артистично подані, науково проаналізовані, пов'язані із сучасністю.

Вивчення мілітарних мотивів художніх творів становить актуальну проблему, задля вирішення котрої передовсім необхідно сформувати базову систему засадничих принципів. Літературознавство та фольклористика є основою для змісту літературної освіти в середній школі. Звернімося до монографії відомого вченого-медієвіста Миколи Корпанюка (1950–2022) "Перунова звитяга нації" (2012), яка стане вагомим, науково вивіреним історико-літературною основою для методики вивчення мілітарних мотивів на уроках української літератури.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблему вивчення художнього тексту на філософсько-історичних засадах дослідив Юрій Бондаренко. Учений визначив, як ці засади презентуються в літературі, які підходи і методи слід використовувати у шкільній практиці для їх висвітлення, у чому специфіка застосування філософсь-

ко-історичної парадигми на уроках. Він пише: "Учитель та школярі одержують необхідні результати, якщо детально опрацюють ідейно-тематичний зміст тексту, конфліктні зони, суперечності, які лежать в основі розгортання сюжету, ключові образні утворення, з допомогою яких письменник індивідуалізує або типізує змальовані явища і які є першорядними носіями філософсько-історичних знань" (Бондаренко, 2009, с. 318). Лілія Овдійчук усебічно схарактеризувала принцип інтеграції в освіті, зокрема, подала таку дефініцію: "Отже, інтегроване навчання можна охарактеризувати як процес, у якому поєднуються (інтегруються) діяльність суб'єктів навчання, обстановка, де організовано навчання, та різні засоби навчання. Таким чином, інтегроване навчання відбувається за інтеграційним принципом, ґрунтується на системному підході, тобто змістовій та діяльнісній інтеграції" (Овдійчук, 2023, с. 25). Узагальнення науковців допоможуть визначити основи методики вивчення мілітарних мотивів у процесі шкільної літературної освіти, яка ще не досліджувалася.

Виклад основного матеріалу дослідження. Микола Корпанюк опрацював мотиви збройної боротьби в текстах усної народної творчості та письменства, щоб накопичені за тисячоліття духовні скарби – історичні факти, героїчні сторінки, уроки – були засвоєні нацією і допомогли в майбутньому протистоянні з агресором. Він пише: "Пізнаючи мілітарну тему, маємо можливість пізнавати власну духовну велич, котра постійно зазнає руйнуючих нападів з боку чужинців-завойовників і власних покидьків, бо наші лицарі воїнського чину та віри (проукраїнської, Христової) основні герої усної й книжної літератури, то суть і є найвагомішою опорою українського буття, української цивілізаційної місії" (Корпанюк, 2012, с. 4). Як бачимо, учений чітко визначив учителеві головну мету вивчення мілітарних мотивів: учні пізнають духовну велич нації, захопляться лицарями воїнського чину, здобудуть опору для існування власного "Я" як частинки нації, усвідомлять місію України у світі.

Часові рамки дослідження від IX до кінця XVIII століть; проаналізовано літературні і фольклорні зображення численних військових рухів в Україні: до доби Рюриковичів, Княжої доби, Козацької до Хмельниччини, Хмельниччини, Руїни, доби Мазепи, Коліївщини. Іменний покажчик налічує понад 800 позицій, більшість з яких це імена воїнів України, оспіваних у творах. Учений так визначає місце творчості про війну в історії нації: "В сукупності збережені пам'ятки мілітарної, героїко-патріотичної тематики створили фольклорну та книжно-літературну історію нашого народу, монументально відобразивши той епічний час, коли для українця власне буття усвідомлювалося обов'язком захищати родину, край, Батьківщину, а відповідати за них було честю й сенсом життя" (Корпанюк, 2012, с. 5). Інтеграція з історією України – наріжний камінь вивчення мілітарних мотивів на уроках літератури. Цей принцип спрямований, поперше, на вибудовування однієї чіткої лінії історії Батьківщини (наукової і художньо увираженої) у пам'яті учня; по-друге, на розуміння свого місця в історії, свого громадянського обов'язку під час війни збройно захищати рідну землю або, за неможливого, допомагати воїнам у боротьбі.

Історична конкретизація художнього хронотопу творів із зображенням збройної боротьби – важлива засада їх розгляду. Професор Корпанюк не оминає важких, суперечливих сторінок у долі України, зокрема "у стосунку до інших європейських націй; велика частина його монографії присвячена фольклорному та літературному відображенню Коліївщини. Ці сторінки стануть у пригоді вчителю під час оглядового викладання поеми "Гайдамаки" Тараса Шевченка. Учений наводить полемічні рядки Т. Шевченка "Брешеш, людоморе! / За святу правду-волю / Розбойник не стане <...>" ("Холодний Яр"); і, спираючись на думку багатьох істориків, стверджує: "Коліївщина – це національно-визвольна війна нашого народу проти польського режиму й спрямована на об'єднання всіх українських країв в одну незалежну державу" (Корпанюк,

2012, с. 145).

Історичної конкретизації потребує художнє зображення Першої і Другої світових воєн у програмових творах української літератури ("По за межами болю" О. Турянського і "Ніч перед боєм", "Воля до життя" О. Довженка). Нині існує загроза Третьої світової війни – і є конча необхідність указати на винуватців Першої і Другої, назвати місце України в них, підкреслити воїнський подвиг як українців, які у складі радянської армії воювали проти німецьких нацистів – призвідців війни, так і героїзм воїнів УПА, які мілітарно виборювали незалежну Українську державу, абсолютно правильно сприймаючи радянський союз як імперію, яка колонізувала Україну, і ведучи антиколоніальну війну на два фронти. В освітній програмі бракує творів про героїзм українців, про сутність і мілітарні особливості війни, яку вони вели.

Микола Корпанюк персоналізує художню версію мілітарної історії України: він наголошує на значенні персоналій, осіб воїнів, оспіваних у творах фольклору і літератури. Учений пише про значення для сьогоdnішнього буття нації шанобливої пам'яті про героїв: "У сьогоdnішній нашій свідомості повинні би запанувати титани національного духу, котрі своїми подвигами можуть наснажувати наші духовність, пам'ять, свідомість й повинні стати основою для формування нового українця-творця і розбудовника власної вільної держави, власної української родини, власної української душі" (Корпанюк, 2012, с. 318). Професор, широко цитуючи художні тексти і коментуючи їх, створює історичні портрети видатних воїнів княжої та козацької епох, по статі яких оспівуються у програмових творах для 5–9 класів. Наприклад, він пише про князя Святослава: "В образі великого князя Святослава зображений тип володаря-оборонця, котрий сповідує не захисну тактику, а нападаючу <...> Його знамените гасло-попередження "Іду на ви!" стало символом лицарської звитяги і чеснот" (Корпанюк, 2012, с. 24). Автор монографії підкреслює риси українського воїна-полководця: простоту і людяність у взаєминах з підлегли-

ми, шляхетність, оберігання спадкових земель від завойовників і освоєння, розвиток нових поселень українців.

Таким же взірцевим учений вважає образ гетьмана Мазепи, котрий "вогнем і мечем" випалював анархію, зрадництво, наклепництво, сіяне московськими руйнівниками України, розбійництво; зміцнював свою владу; демонстрував силу полководця в антитатарсько-турецьких походах, "присипляв" кременівського імперіаліста Петра I, збивав шал польської магнатерії та шляхти - й, нарешті, разом із шведським королем Карлом XII взявся за визволення України від напівколоніальної залежності" (Корпанюк, 2012, с. 102). Одним зі шляхів характеристики є протиставлення, наразі з образом В. Кочубея.

Контекстний принцип. Микола Корпанюк учить використовувати фольклорний, літературний, історичний контексти для якнайповнішої характеристики героїв-воїнів. Усі герої народних пісень, що у шкільній програмі української літератури, присутні і в інших творах як народних, так і літературних. Ці джерела, а також історичні довідки про осіб увиразнюють образи національних майстрів збройного бою.

Принципом викладання є духовна спадковість українського воїнства. Микола Корпанюк неодноразово наголошує на цій рисі національного менталітету. Так, характеризуючи князя Святослава, він говорить, що це портрет протокозака, і нагадує про його загибель на острові Хортиці – майбутній колиці українського козацтва, убачаючи в цьому символіку. А після оповіді про гетьмана Івана Мазепу робить узагальнювальний висновок-перспективу: "Якщо розтягнути в хронологічний ряд трансформацію героїко-патріотичного поняття мазепинець, мазепинці, то він ввібрав у себе поняття козаки-хмельничакі, виговці, дорошенківці; вилився в поняття козаки-гайдамаки, колії, опришки, петлюрівці, усуси, упівці-бандерівці, упівці-мельниківці. Отже, в здоровому українському патріотичному тілі – здоровий дух гетьмана Мазепи" (Корпанюк, 2012, с. 104–105).

Розповідь про Коліївщину у дзеркалі художнього слова автор розпочинає з трьох цитат, які засвідчують спадковість повстанського духу українців. У Шевченкових "Гайдамаках" ідеться про XVIII ст.:

*І день, і ніч гвалт, гармати;
Земля стогне, гнеться;
Сумно, страшно, а згадаєш –
Серце усміхнеться.*

Далі подано цитати з історичною алюзією вже про ситуацію XX століття. З вірша С. Черкасенка:

*<...> Ми – гайдамаки! Україна
Нас кличе пробі не дарма:
Ось-ось жаданая хвилина –
Її ми визволим з ярма.*

З поезії Олександра Олеся: "<...> І Гонти гнівний дух з могили встане, / І піде тінь Залізняка".

Учитель літератури вестиме родовід мілітарного духу українців до наших днів: після характеристики образу Запорозької Січі в народних піснях і віршах Т. Шевченка розповідь про кінний дивізіон Чорних запорожців Збройних Сил Української Держави 1918 року і про 72 Окрему механізовану бригаду імені Чорних Запорозжів, яка нині героїчно воює з рашистами.

Засадничим є **поєднання уваги до видатних особистостей і до простих бійців** – повстанців, воїнів. І усна народна творчість, і література містять зображення як персоналій, так і загалу українського воїнства. Медієвіст професор Корпанюк відзначив ще з давньої літератури те, що проявилось на Майданах початку XXI століття: "Естетизований у Середньовіччі культ сили знайшов своє відображення не лише стосовно аристократичного стану, але й поспільського. Завдяки даним традиціям у свідомості українців закарбована переконаність, що без згоди й волі широких народних верств жоден володар не зможе розв'язати або впровадити в життя якусь серйозну справу, що стосується долі нації" (Корпанюк, 2012, с. 35). Образ козака Хведора Безродного з одноіменної думи може бути уособленням простої людини на війні.

Уроки війни, повстання, уроки поразок – також важливий аспект розмислу над мілітарним мотивом у

художньому творі. Аналіз обставин ведення військових дій, визначення причин відступів, зафіксовані істориками помилки провідників нації розвиватимуть критичне мислення учнів, формуватимуть правдиву, повну історичну пам'ять. **Аналітичність** – прикметна риса монографії Миколи Корпанюка, який не обходить жодного гострого питання національної історії, прагне всебічної характеристики образів українських воєнків і їхнього чину – переможного або невдалого. Критично ставиться й до джерел – художніх текстів. Так, пояснює ідеологічною імперською пропагандою московії низку фольклорних творів із зображенням гетьмана Мазепи як зрадника. Пише про релігійно-конфесійний та соціальний чинники національного розбрату, про тривале неусвідомлення підступності московитів. Наприклад, про Максима Залізняка, одного з керівників Коліївщини, учений зазначає: "М. Залізник упав жертвою царистських ілюзій, хоча й не довіряв московитам, як і польській шляхті, але примарні сподівання, що цариця допоможе українцям визволитися <...> традиційна українська доброзичливість до православних росіян виявилася фатальними і для нього, і для України" (Корпанюк, 2012, с. 182–183). Ту саму фатальну помилку (запізно усвідомлену!) на сто років раніше зробив Богдан Хмельницький.

Естетичний рівень вивчення мілітарних мотивів є обов'язковим, адже йдеться про мистецтво слова. Виконання історичної пісні, балади, думи, звучання бандури, художнє читання вірша, перегляд екранізації прози, ілюстрації художників до творів з описами боїв, зображення різних видів зброї, військових одностроїв, документальні стрічки, світлини з фронту допоможуть сприйманню тексту, посилять враження від нього. Відзначимо, що М. Корпанюк помітив цікаву стильову рису національних творів на мілітарну тематику і пов'язав її з менталітетом українців. Він наводить крилатий діалог (фольклорна проза) Залізняка, котрий на чолі війська входить у місто з юрбою народу, що його зустрічає.

– Здорові, сучаки!

– А ми кажемо: "Здорові, пане!"
– А що ви, не орете?
– Ні, пане.

– А ми ж оце почали орати! (Корпанюк, 2012, с. 183).

Професор коментує: "Народна мораль не дозволяє естетизувати потворне кровопролиття, тому в фольклорній прозі розповідь про епічних героїв, історичних діячів з мілітарної тематики переводиться на соціально-побутову, естетичну, щоб таким чином поглибити характеристику образів, підкреслити їхню гармонійність, котра найвище цінується суспільством" (Корпанюк, 2012, с. 183). Засоби характеротворення, виражальні засоби мови, особливості жанрової форми, приналежність до літературного напрямку, індивідуальний стиль – усі ці параметри художньої форми твору мають бути в колі уваги вчителя, щоб відзначити найяскравіші явища, ті, що найбільше увиразнюють зміст.

Екзистенційна спрямованість вивчення мілітарних мотивів, особливо для хлопців, – принцип їх викладання. Микола Корпанюк цитує народну пісню, актуальність якої безсумнівна.

*Коли не я, мусить інший
За нас воювати.*

*Нехай знають, що й я можу
Сам до бою стати.*

*Не журися, рідна мамо,
Добре серце маю:*

Як я ворога стрічаю,

На смерть не зважаю (Корпанюк, 2012, с. 131).

Діалогічна зверненість тексту до читача зі спонуканням прийняти в душу воїнську відвагу має бути індивідуально прочитана, інтерпретована, емоційно пережита юнаками і юнками. Наприклад, гетьман Іван Мазепа у своєму вірші (а він віршував) з гумором звертається до своїх підлеглих командирів, нібито нині головнокомандувачем до ЗСУ.

*Ей, Панове Єнерали,
Чому ж есте так оспалі?
І ви, Панство Полковники,
Без жадної політики,
Озмітеся всі за руки,
Не допустіть горької муки
Матці своєї боли терпіти!
Нуте врагов, нуте бити! (Корпанюк, 2012, с. 103).*

Микола Корпанюк тлумачить ці рядки як потребу "жертвовно-сподвижницької праці кожного на своєму місці" й аргументує: "Бо, без дружної наступальної в усіх сферах життя праці, жодної перемоги та впевненості не дочекаємося", наводить кредо І. Мазепи: "Же през шаблі маєш права!" (Корпанюк, 2012, с. 103). Нині, у час російсько-української війни, саме через шаблю, тобто збройну військову боротьбу, за сподвижницької праці всіх українців ми здобудемо Перемогу. Вивчення мілітарних мотивів має вселяти цю віру і готовність воювати за неї.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, мілітарні мотиви в національному фольклорі та літературі мають вивчатися на уроках української літератури. Теоретичними основами методики їх розгляду можуть стати принципи, віднайдені в монографії професора Миколи Корпанюка "Перунова звитяга нації". До них відносимо: інтеграцію з історією України, історичну конкретизацію художнього хронотопу творів із зображенням збройної боротьби, персоналізацію художньої версії мілітарної історії України, контекстуальність, духовну спадковість українського воїнства, поєднання уваги до видатних особистостей і до простих бійців, критичне осмислення уроків війни, аналіз естетичного рівня мілітарних мотивів, їх екзистенційну спрямованість. Уся історична доля України і перша чверть ХХІ століття також доводять, що формування громадянина Украї-

ни – це передовсім формування воїна, волонтера, людини, готової до жертвовно-сподвижницької праці заради Перемоги над ворогом-агресором. Твори національного фольклору і літератури містять історично, аксіологічно, художньо багаті мілітарні мотиви, які слід вивчати на науково визначених принципах.

Перспективою дослідження є напрацювання методів, технологій, прийомів вивчення мілітарних мотивів у творах різноманітної родо-жанрової природи.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Бондаренко, Ю. І. (2009). Теорія і практика навчання української літератури на філософсько-історичних засадах у старших класах загальноосвітньої школи. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя. 351 с.

Корпанюк, М. (2012). Перунова звитяга нації. Переяслав-Хмельницький: ФОП О. М. Лукашевич. 404 с.

Овдійчук, Л. М. (2023). Психолого-педагогічні основи застосування інтегрованого навчання в освітній сфері. *Освітні обрії*, 1, 20–26.

REFERENCES

Bondarenko, Yu. I. (2009). Teoriia i praktyka navchannia ukrainskoi literatury na filosofsko-istorychnykh zasadakh u starshykh klasakh zahalnoosvitnoi shkoly. Nizhyn: Vydvo NDU im. M. Hoholia.

Korpaniuk, M. (2012). Perunova zvytiaha natsii. Pereiaslav-Khmelnytskyi: FOP O. M. Lukashevych.

Ovdiichuk, L. M. (2023). Psykholoho-pedahohichni osnovy zastosuvannia intehrovanooho navchannia v osvittinii sferi. *Osvitni obrii*, 20–26.

Стаття надійшла 29.03.2024 р.